

การลาสิกขา : ดุลยภาพสงฆ์ในพระพุทธศาสนา
Disrobing of a Bhikkhu :
A Balance of Buddhist Sangha Community.

รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล

Assoc.Prof.Dr.Wate Bunnakornkul

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Pali Sueksa Buddhaghosa Nakhon Pathom Campus

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้เป็นผลการวิเคราะห์บทบาทที่เป็นประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการตีความเรื่องสิกขาบท และการลาสิกขาบท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งจากการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยผู้วิจัยทำการศึกษวิเคราะห์เกี่ยวกับการบรรพชาอุปสมบท เป็นการปฏิญญายอมรับตนเป็นบรรพชิต ดำรงภาวะความเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา ศึกษาในศีลสิกขาบทและอธิสมจารสิกขา การดำรงเพศบรรพชิตนี้เป็นองค์ประกอบสำคัญในบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รวมกันเป็นสงฆ์สาวกหรือพุทธบริษัทที่รักษาสืบทอดพระพุทธศาสนาตามลำดับ ผู้ได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้ว หากเกิดความท้อแท้ไม่สามารถปฏิบัติศีลสิกขาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ครบถ้วน หรือหากกระสันอยากจะครองเพศฆราวาสก็สามารถลาสิกขา ยอมรับตนเป็นอุบาสกประพตีสีล ๕ ศีล ๘ หรืออุโบสถศีลตามควรแก่อุปนิสัยของตน ๆ ตามหลักพระวินัยที่ปรากฏในพระปาฏิโมกข์และนอกพระปาฏิโมกข์

นอกจากนั้น บทความนี้ยังได้นำเสนอหลักการบรรพชาอุปสมบท และการลาสิกขาเป็นการสร้างดุลยภาพสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่เปิดโอกาสให้พุทธศาสนิกชนได้ทดลองปฏิบัติตามศักยภาพของตน บางส่วนลาสิกขารู้จักการอันควรและไม่ควรในขนบธรรมเนียม วัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ ขวนขวายในกิจการของสงฆ์ กิจการพระพุทธศาสนาได้รับการรักษาสืบทอดตามลำดับด้วยประเพณีการบวชแล้วลาสิกขา นอกจากนั้น บทความดังกล่าวนี้ จะทำให้เข้าใจในหลักการลาสิกขาตามพระธรรมวินัย และเข้าใจหลักสิทธิเสรีภาพในการปฏิบัติตนตามหลักศาสนาที่มีปรากฏในบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญได้ถูกต้องชัดเจนมากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ : ศีล, ปาฏิโมกข์, ลาสิกขา, ดุลยภาพสงฆ์, พระพุทธศาสนา

Abstract

This academic article presents the results of Pali word analysis which deals with reasonable interpretation on training words (*Sikkhāpada*) and training disrobing (*Laa-sikkhā*). This is a part of research work entitled ‘An Analytical Study on Pali Words in Theravada Buddhist Scripture’ done by analysis the Buddhist ordination with sincere declaration himself as a Buddhist Bhikkhu living with disciplines as a monkhood in Buddhism. After that, he will earn his life by moral training (*Sīlasikkhā*) as well as higher training in proper conducts (*Abhisamācāra*). To live as a Buddhist Bhikkhu is one important state as a leader among 4 Buddhist communities including; Bhikkhu, Bhikkhuni, laymen and laywomen. These communities are well-known as Sangha followers of Buddha or Buddhaparisada. Their duties are to preserve and hand on Buddhism from their generation to next generation since ancient time. If some ordained Bhikkhu unable to complete his disciplines and monkhood or longing to live as Buddhist layman, he will be allowed to disrobe or ‘*Sikkhā* leaving’ by declaring himself to be a Buddhist layman (*Upāsaka*), observing either 5 or 8 precepts (*Uposathasīla*) as he can according to the disciplinary rules delivered by the Buddha in and out of fundamental precepts of the Order (*Pāṭimokkha*).

Moreover, this article has yet proposed that the Buddhist tradition of ordination and disrobing have maintained the balancing of Sangha community in Buddhism and giving an opportunity for other Buddhist laities to study and practice Dhamma depending on their abilities. There found many Bhikkhus, after disrobing contain the right knowledge on what one should do and not to Bhikkhus according to their customs and rules. They sincerely struggle and give hands to Sangha, Buddhist activities learned while he was a Bhikkhu. This ordination and disrobing tradition of Buddhism have been preserved and continued since ancient time. In addition, the article provides the clear comprehension on the procedure of disrobing according to Buddhist discipline and right understanding on individual rights and freedom for spiritual seeks in any religion written in Articles of constitutional law as well.

Keywords : Precepts, Fundamental precepts, Ordination, Balance of Bhikkhu Sangha, Buddhism.

บทนำ

การลาสิกขาเป็นวัฒนธรรม ประเพณีคู่กันมากับการบรรพชาอุปสมบทของชาวพุทธผู้ได้รับอนุญาตให้บรรพชาอุปสมบท คือ การยอมรับปฏิญญาที่จะศึกษาและปฏิบัติในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา กล่าวเฉพาะศีลสิกขา เป็นกฎระเบียบมาตรฐานเครื่องวัดสำหรับบอกให้รู้ภาวะความเป็นสมณะ หากบรรพชาเป็นสามเณรหรือสามเณรี ก็ต้องยอมรับและปฏิบัติศีลสิกขา ๑๐ ข้อ หากอุปสมบทเป็นพระภิกษุก็ต้องยอมรับและปฏิบัติข้อที่ทรงอนุญาตและเว้นข้อที่ทรงห้ามไว้ ๒๒๗ ข้อ (ปาฏิโมกข์ ๑๕๐ รวมอนิยต ๒ เสดยวัตร ๗๕ เป็น ๒๒๗)^๑ หรือศีล ๓๑๑ ข้อ สำหรับภิกษุณี นอกจากนั้น ผู้บรรพชาหรืออุปสมบทแล้ว จะต้องศึกษาและปฏิบัติศีลส่วนที่เป็น **อภิสมาจารสิกขา** คือ ข้อวัตรปฏิบัติที่พึงศึกษาเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมและมารยาทที่ดีงาม เช่น อย่าพึงนั่งหม่อมอย่างคฤหัสถ์ อย่าพึงเปลือยกายในที่และในเวลาอันไม่บังควร หรือจำวัดตอนกลางวัน ต้องปิดประตูเสียก่อน เป็นต้น (สังเกตเห็นว่า พระบางรูปต่อหน้าสาธารณชนทำเป็นเหมือนเคร่งครัดในศีลปาฏิโมกข์ แต่ดูไม่งามเลยในอภิสมาจารสิกขา เช่น ครองสบงและอังสะเพียงชุดเดียวพูดหรือแสดงธรรม หรือแต่งองค์ทรงเครื่องคลุมกายคล้ายคฤหัสถ์ เป็นต้น)

ศีล : อภิสมาจารสิกขา

อภิสมาจารสิกขานี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้หลายแห่งหลายสถานที่ ในการเผยแผ่พรหมจรรย์ตลอด ๔๕ พรรษา ภายหลังพุทธปรินิพพานแล้ว พระธรรมสังคหาคารย ผู้รวบรวมพระธรรมวินัยนำมาจัดไว้ในวินัยปิฎกแสดงในกลุ่มชั้นธกะเป็นส่วนมาก เช่น การอุโบสถ การจำพรรษา การปวารณา เป็นต้น ไม่ปรากฏจำนวนเหมือนสิกขาบทในปาฏิโมกข์ หากพระภิกษุประพฤติผิดอภิสมาจารสิกขา ก็ปรับอาบัติ ๒ ประการ คือ อาบัติอุลลัจจัยและทุกกฏ ศีลสิกขาส่วนที่เป็นอภิสมาจารสำหรับพระภิกษุสามเณรจึงมีมากมาย เมื่อภิกษุศึกษาและปฏิบัติอย่างเคร่งครัดแล้ว ภายหลังไม่อาจจะทำให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ทั้งหมด เป็นเหตุให้เกิดความท้อแท้ในการปฏิบัติ ดังปรากฏในติกนิบาต อังคุตตรนิกาย^๒ กล่าวถึง

^๑ อัง.ติก.(บาลี) ๒๐/๘๕,๘๗/๒๒๔-๒๒๕. ปรากฏข้อความว่า **สาธิกมิตฺถํ ทิยพณฺณสิกขาบทสฺสํ** สิกขาบท ๑๕๐ พร้อมกับสิกขาบทอีกกลุ่มหนึ่งเกินจาก ๑๕๐ บทว่า **สาธิกมิตฺถํ** ตามหลักไวยากรณ์บาลี ดัดบทสนธิ เป็น **สาธิกํ+อิทฺ** **สาธิกํ** มาจาก **สทฺ** (แปลว่า **พร้อม, กับ**) + **อิทฺ** (แปลว่า **เกิน**) แปลง สทฺ เป็น ส ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิฯ (ฐ. ๓๗๐, กจ. ๔๐๔) ลบสระหน้า ที่สระหลัง ด้วยสูตร สรา สเร โลป. (ฐ. ๑๓, กจ. ๑๒) และสูตร ที่ฆ. (ฐ. ๑๗, กจ. ๑๕) เป็นคำคุณศัพท์ขยายสิกขาบทสฺสํ บทว่า **สาธิกํ** นี้ย่อหมายถึงสิกขาบทอื่นๆ (กลุ่มอนิยต ๒ เสดยวัตร ๗๕ และอภิสมาจารสิกขาบทอีกเป็นจำนวนมาก) ทั้งหมดนี้ ภิกษุต้องนำมาทบทวนบอกกล่าว คือ การอุเทศแสดงทุกกึ่งเดือน

^๒ อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๕/๒๒๔.

พระวัชชีบุตรรูปหนึ่ง เกิดความท้อแท้ไม่สามารถประพฤติปฏิบัติสิกขาบท ๑๕๐ ข้อ^๗ รวมกับสิกขาบทระเบียบปฏิบัติที่เหลืออีกเป็นจำนวนมากที่ต้องยกขึ้นทบทวนกันทุกครึ่งเดือน พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำให้ศึกษาปฏิบัติสิกขาเพียง ๓ ข้อ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ต่อมาไม่นานพระวัชชีบุตรรูปนั้น เมื่อปฏิบัติตามสิกขา ๓ ข้อนี้ ก็สามารถละระคะ โทสะ โมหะทั้งหมดได้ในที่สุด

การลาสิกขา สิทธิตามประเพณี

ผู้ได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้ว เมื่อศึกษาและปฏิบัติศีลสิกขาที่มีมากมายนับไม่ถ้วนเช่นนี้แล้ว หากเกิดความท้อแท้ไม่สามารถปฏิบัติให้บริสุทธิ์บริบูรณ์^๘ หรือหากกระสันอยากจะครองเพศฆราวาสก็สามารถลาสิกขา ยอมรับตนเป็นอุบาสกประพฤติศีล ๕ ศีล ๘ หรืออุโบสถศีลตามควรแก่อุปนิสัยของตน ๆ ย่อมเป็นการดีในการเลือกภาวะความเป็นอยู่ให้เหมาะสม การลาสิกขาจึงเป็นการสร้างดุลยภาพพระสงฆ์ และอาจกล่าวได้ว่า การบวชเรียนแล้วลาสิกขานี้ เป็นการให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติตามศักยภาพของตน ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานในการเลือกศึกษาและปฏิบัติตามหลักศาสนา

เมื่อว่าโดยหลักประเพณีการบรรพชาอุปสมบทและการลาสิกขาดังกล่าวแล้ว นับได้ว่าเป็นแนวทางที่เปิดโอกาสให้ศาสนิกชนในพระพุทธศาสนาได้ทดลองปฏิบัติตามศักยภาพของตน การพระพุทธศาสนาจึงสืบทอดมาได้จนปัจจุบันด้วยอาศัยกลุ่บุตรที่เข้ามาบวช ศึกษาพระธรรมวินัย บางส่วนได้ลาสิกขาไปครองเพศคฤหัสถ์ รู้จักการอันควรและไม่ควรในขนบธรรมเนียม วัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ ขวนขวายในกิจการของสงฆ์ ดังปรากฏข้อมูลในเชิงประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนาที่รับรู้กันโดยทั่วไปอยู่แล้ว

กฎหมายบังคับห้ามลาสิกขา : สิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ

หากใครคนหนึ่ง เห็นพระสงฆ์ประพฤติย่อหย่อนในพระธรรมวินัย ปราศจากดีต่อการคณะสงฆ์ ต้องการเห็นพระสงฆ์สละเส้นทางโลกรักษาศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง เสนอแนวคิดให้ตรากฎหมายสำหรับพระสงฆ์ว่า “ผู้บวชเป็นพระภิกษุแล้วไม่สามารถลาสิกขาได้” ดังปรากฏเป็นข่าวอยู่บ่อยครั้งขณะนี้

^๗ ปัจจุบันยังมีผู้ศึกษาพุทธศาสนากลุ่มหนึ่งเห็นว่า ศีลปาฏิโมกข์มี ๑๕๐ ข้อ โดยถือเฉพาะที่ระบุตัวเลขเท่านั้น คือยึดถือถ้อยคำว่า ทิยพณฺณสิกขาปทสฺสํ (สิกขาบท ๑๕๐) โดยละเอียดพระบาลีที่ระบุ สาทิกิ (พร้อมกับสิกขาบทที่เกิน) นอกจากนั้นในพระวินัยปิฎก ปรีวารวรรค ปรากฏข้อความพระพุทธดำรัสแสดงสิกขาบท ว่า วิสั เทว สตานิ ภิกขุณฺณํ สิกขาปทํ อุทเทสํ อคคณฺณติ อุโปสเถสุ เต สุโนหิ ยถากถํ. สิกขาบทสำหรับภิกษุ ๒๒๐ สิกขาบท มาสู่อุเทศทุกวันอุโบสถ เธอจงฟังสิกขาบทเหล่านั้นไปตามลำดับ. ดูรายละเอียดใน วิ.ป.(บาลี) ๘/๓๓๘/๓๑๐ - ๓๑๑. ข้อความในพระไตรปิฎกดังกล่าวนี้ แสดงจำนวนสิกขาบทเพิ่มขึ้นในปาฏิโมกข์ ตามลำดับพรรษาและสถานที่ประทับจำพรรษาของพระพุทธองค์

^๘ ภิกษุเมื่อเกิดความท้อแท้แล้ว ไม่ประกาศเปิดเผยความท้อแท้ ในพระบาลีจะใช้คำว่า “ทุพพลญํ อนาวิกิตฺวา” ข้อความนี้ เมื่อเกิดความท้อแท้และได้ประกาศความท้อแท้ออกไปแล้ว แต่ยังไม่บอกลาสิกขาเมื่อประพฤติผิดสิกขาบท ย่อมมีโทษทางพระวินัยตามสมควรแก่อาบัติหนักเบา ดูรายละเอียดใน วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๖๑.

เท่าที่ได้รับรู้แนวคิดนี้ อาจดูเหมือนเป็นเจตนาดีที่จะบังคับให้ผู้บวชแล้วต้องปฏิบัติดีปฏิบัติชอบศึกษาพระธรรมวินัยมุ่งตรงต่อมรรคผลนิพพานกันทุกรูป **แม้พระพุทธองค์ก็ไม่เคยมีหลักการบังคับหมู่สงฆ์เช่นนี้^๕** เมื่อพิจารณาแนวความคิดการออกกฎหมายห้ามลาสิกขาอย่างรอบด้านแล้ว กลับพบว่ามันมีบางอย่างในเจตนาที่มองจินตนาการดูว่า พระที่ท้อแท้ในธรรมวินัยประสงค์จะลาสิกขาหรือพระประพฤติดีตามธรรมวินัยภายหลังท้อแท้ย่อหย่อนประสงค์จะลาสิกขาแต่ไม่สามารถลาสิกขาได้ด้วยมีกฎหมายห้ามลาสิกขา การพระศาสนาจะยุ่งวุ่นวายเพิ่มขึ้นไปอีก เพราะผู้สมควรลาสิกขาแต่ไม่สามารถลาสิกขาได้

แนวความคิดการบวชแล้วห้ามลาสิกขาเช่นนี้ ดูเหมือนจะเป็นแนวคิดเพื่อรักษาคุ้มครองพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ หรือเพื่อบังคับให้พระต้องปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไปตลอดกาล กลับกลายเป็นแนวคิดที่ทำลายพระพุทธศาสนา ทำลายวัฒนธรรมประเพณีของไทยที่บูรพมหากษัตริย์แทบทุกพระองค์ทรงเคยผนวชศึกษาพระธรรมวินัยแล้วลาสิกขา ทำหน้าที่เป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ทรงเป็นพุทธมามกะ ทรงบำเพ็ญบุญกุศล รักษาสืบทอดพระพุทธศาสนากันมาตามลำดับ และเมื่อนำแนวคิดดังกล่าวมาพิจารณาด้านสิทธิและเสรีภาพของปวงชนชาวไทย ตามบทบัญญัติรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ไม่ทราบว่าการตรากฎหมายตามความคิดดังกล่าวนี้ จะขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญหรือไม่ และคงจะสร้างความสับสนวุ่นวายระหว่างข้อกฎหมายกับหลักการของพระพุทธเจ้าไม่น้อยเลย^๖

ความหมายการลาสิกขา

การลาสิกขา เป็นการปฎิญาณตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่น ผู้เข้าใจความแล้วสละเพศภิกษุเสียถือเอาเพศที่ปฏิญาณนั้น^๗ คำว่า ลาสิกขา หรือ ยังไม่ลาสิกขา เป็นคำแปลจากพระพุทธานุญาตที่ตรัสไว้หลายแห่ง เช่น โย ปน ภิกขุ ภิกขุโน สิกขาสาชีวะสมาปนโน สิกขิ อปฺปจจกฺขาย ทุพฺพลํ อนาวิกตวา^๘ ฯ แปลว่า อนึ่งภิกษุใด ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย

^๕ เมื่อพระพุทธองค์ยังทรงชนมอยู่ พระองค์ตรัสว่า ไม่สามารถทำให้คนที่เข้ามาบวชประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระองค์เข้าถึงภาวะสิ้นสุดแห่งทุกข์คือพระนิพพานได้ เพราะพระองค์อยู่ในฐานะเป็นแต่เพียงผู้บอกเท่านั้น (มคคกฺขายี ตถาคโต หรือบางแห่งเป็น อุกขาตาโร ตถาคตา, อุกขาตา ตถาคโต) และยังตรัสยืนยันว่า มีจำนวนน้อยอย่างยิ่ง (อปฺปจจฺเจ) ที่สามารถปฏิบัติตามหลักการที่พระพุทธองค์วางไว้ ดูรายละเอียดการสนทนาโต้ตอบระหว่างพระพุทธเจ้ากับคณโกศลคัลลนพราหมณ์ ใน ม.อ.(บาลี) ๑๔/๗๔ - ๗๘/๕๓ - ๕๘.

^๖ ราชกิจจานุเบกษา ๖ เมษายน ๒๕๖๐ เล่ม ๑๓๔ ตอนที่ ๔๐ ก หน้า ๙ มาตรา ๓๑ บุคคลย่อมมีเสรีภาพบริบูรณ์ในการถือศาสนาและย่อมมีเสรีภาพในการปฏิบัติ หรือประกอบพิธีกรรมตามหลักศาสนาของตน แต่ต้องไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อหน้าที่ของปวงชนชาวไทย ไม่เป็นอันตรายต่อความปลอดภัยของรัฐ และไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๖.

^๘ วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๔/๓๓.

ไม่บอกคืนสิกขา (ไม่ลาสิกขา) ไม่เปิดเผยความท้อแท้.....ฯ คำว่า สิกขา ในพุทธดำรัสว่า สิกขาสาชีว-
สมาปนโน หมายถึง อธิศีลสิกขา สาชีพ หมายถึง สิกขาบท^{๑๐} พระพุทธดำรัสดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า
การบวชแล้วลาสิกขาเป็นสิ่งที่มิอยู่ตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์จึงทรงนำคำว่า “สิกข์ อปปัจจกขาย
ยังไม่ลาสิกขา” มาตั้งเป็นเงื่อนไขในการล่วงละเมิดบัญญัติ

การลาสิกขา : ขาดจากความเป็นภิกษุ

ในประเด็นนี้ ต้องทำความเข้าใจก่อนว่า เหตุขาดจากความเป็นภิกษุ ว่าโดยหลักพระธรรมวินัย
มี ๒ ประการ คือ^{๑๑}

๑. ขาดจากความเป็นภิกษุเพราะล่วงละเมิดสิกขาบทปาราชิก ๔ ข้อ^{๑๒} ผู้ล่วงละเมิดข้อใดข้อหนึ่ง
ไม่สามารถจะอยู่ในภาวะความเป็นภิกษุในพระศาสนาต่อไปได้ เป็นอันขาดจากภาวะภิกษุ โดยไม่ต้อง
กล่าวคำลาสิกขา คือ ขาดจากความเป็นพระในขณะที่ต้องอาบัติปาราชิกทันที อาบัติปาราชิกจัดเป็น
ครุกาบัติ อาบัติหนักประเภทอทกัจฉา ไม่มีทางเยียวยารักษาได้ ภิกษุใดล่วงละเมิดต้องขาดจากภาวะ
ความเป็นภิกษุ และไม่สามารถกลับเข้ามาบวชเป็นภิกษุได้อีกตลอดชีวิต แต่สามารถลดขั้นภาวะเป็นสามเณร
หรืออุบาสกตั้งใจบำเพ็ญเพียรสร้างกุศลไปสู่สุคติภูมิหรือบรรลุนิพพานได้^{๑๓} โดยนัยนี้ ผู้พ้นจากความเป็น
พระภิกษุเพราะต้องอาบัติปาราชิก (ภาษาไทยที่แปลจากบาลีมักใช้สำนวนว่า เคลื่อนจากพระศาสนา
หรือเวียนไปเพื่อเป็นเพศที่ต่ำ) จึงมีสถานะเป็นคนที่มีโอกาสเท่าเทียมกันในการสรรค์สร้างคุณดีบำเพ็ญ
บารมีต่อไปในฐานะเป็นสามเณรหรืออุบาสกทั่วไป

^{๑๐} วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๖๑. ยสฺมา จ ทุพฺพลฺลย อวิกเตปิ สิกฺขา อปฺปจฺจกฺขตาตว โหติ, สิกฺขาย ปน ปจฺจกฺขตาตว
ตุพฺพลฺลย อวิกเตตว โหติ. ตสฺมา “ตุพฺพลฺลย อวิกเตตวติ อิมินา ปเทน น โกจิ วิเสสโต โลภกฺติ. การประกาศความท้อแท้
ยังไม่จัดเป็นการลาสิกขา แต่เมื่อลาสิกขาแล้ว ก็เป็นอันเปิดเผยความท้อแท้ ดังนั้น บทว่า ทุพฺพลฺลย อวิกเตตวฯ จึงไม่ได้
ความหมายพิเศษเพิ่มขึ้น. เกวลฺ โลภโวหารวเสน พยณฺชนสลิฏฺฐาย เป็นเพียงถ้อยคำประดับสละสลวยตามถ้อยคำชาวโลก
เท่านั้น.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๑. กงฺขา.อภินวฏฺฐิกา ๑๘๙-๑๙๐.

^{๑๒} การนำเสนอประเด็นนี้ นำเสนอเฉพาะพระภิกษุเท่านั้น ไม่กล่าวถึง สามเณร สามเณรี หรือ ภิกษุณี แต่เมื่อว่า
โดยหลักการเป็นไปโดยนัยคล้ายกัน สามารถเทียบเคียงกันได้

^{๑๓} คัมภีร์กัณฑ์ชาตวรรณวรรค ๒๔ ข้อ ไว้ว่า สโมธานตว ปน สพฺพาเนว จตฺตวีสติ ปาราชิกานิ
เวทิตพฺพานิ. กตมานิ จตฺตวีสติ ดูรายละเอียดใน กงฺขา.อ. (บาลี) หน้า ๑๕๓.

^{๑๔} ปาราชิกบุคคลที่ไม่สามารถเข้าถึงสุคติภูมิและมรรคได้ในชาตินี้ คือ ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์
ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต และผู้ทำลายสงฆ์ ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, กัณฑ์ชาตวรรณ คัมภีร์
อรรถกถาของปาฏิโมกข์ เล่ม ๑, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๕๐๘ – ๕๑๑.

๒. ขาดจากความเป็นพระภิกษุ เพราะกล่าวคำลาสิกขา การลาสิกขา หรือ อารธนาให้ลาสิกขา เป็นประเด็นที่ต้องพิจารณาให้รอบด้าน เพราะในประวัติศาสตร์การคณะสงฆ์ของไทยที่ผ่านมาไม่นานนัก มีการอารธนานิมนต์ให้พระมหาเถระรูปหนึ่งลาสิกขา และดำเนินคดีด้วยข้อกฎหมายบ้านเมืองบางประการ ทำยที่สุดเมื่อพิสูจน์ตามกระบวนการยุติธรรม พระมหาเถระรูปดังกล่าว เป็นผู้ปราศจากมลทินทุกกรณี ท่านก็ได้รับผ้ากาสาวพัสตร์มาครองกายท่านดั้งเดิม รวมทั้งพรรษาและสมณศักดิ์ที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ รัฐก็กราบถวายคันท่านทั้งหมด บารมีท่านเสริมส่งจนได้ทำหน้าที่ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชในที่สุด^{๑๔} การลาสิกขาที่ถูกต้องตามพระวินัย เป็นการสิ้นสุดความเป็นภิกษุสำหรับผู้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก (ผู้ต้องอาบัติปาราชิกขาดจากความเป็นภิกษุทันที ไม่ต้องกล่าวคำลาสิกขา ดังกล่าวแล้วในข้อ ๑) การลาสิกขาที่ปฏิบัติไม่ถูกต้องตามพระวินัยความเป็นพระภิกษุยังมีอยู่ กุลบุตรมีศรัทธาบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แล้ว เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายในการประพฤติพรหมจรรย์ ประสงค์จะลาสิกขาครองเรือน จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระวินัย เพราะเมื่อปฏิบัติไม่ถูกต้องย่อมเกิดโทษทางพระวินัย ภาวะความเป็นภิกษุยังอยู่ ทั้ง ๆ ที่ได้แปลงเพศเป็นคฤหัสถ์ไปแล้ว หากไปมีครอบครัวเสพกาม ก็ย่อมขาดจากความเป็นภิกษุ ภายหลังเกิดศรัทธาอยากบวชใหม่ ก็ไม่สามารถทำได้ตลอดชีวิต เพราะจัดอยู่ในประเภทปาราชิกบุคคล^{๑๕} เพื่อทำความเข้าใจในประเด็นดังกล่าวนี้ จึงยกบาลีอธิบายตามนัยอรรถกถา ฎีกา พระวินัยปิฎก ดังนี้ พระฎีกาจารย์นำข้อความเกี่ยวกับการลาสิกขาจากคัมภีร์กัณฺหาวิตรณีอรรถกถา มาสรุปเป็นคาถาไว้ว่า

จิตฺตํ เขตตณฺจ กาลอ จ บโยโค ปุคฺคโล ตถา
 วิชานนฺติ ลิกฺขาย ปจฺจกฺขานํ ฉพฺงคิกฺกนฺติ^{๑๖}
 การลาสิกขา^{๑๗} มีองค์ประกอบ ๖ ประการ คือ จิต เขต
 กาล ความพยายาม บุคคล และความเข้าใจองค์ประกอบ
 การลาสิกขามี ๖ ประการ^{๑๘}

^{๑๔} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน แสง อุดมศรี, ศีกสมเด็จ. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์. ๒๕๒๘.

^{๑๕} ปาราชิกบุคคล คือ กลุ่มบุคคลผู้พ่ายแพ้ ไม่สมควรได้รับการบวชในพระพุทธศาสนา เรียกว่า อภัพบุคคล การไม่สมควรได้รับการบวชดังกล่าวเป็นเช่นกับการต้องอาบัติปาราชิกนั่นเอง เช่น เหยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆษาจารย์, กัณฺหาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาของปาฏิโมกข์ เล่ม ๑. อ่างแล้ว, หน้า ๕๐๘ – ๕๑๑.

^{๑๖} กงฺขา.อภินวฎีกา. (บาลี) ๑๙๔.

^{๑๗} ในคัมภีร์กัณฺหาวิตรณีอภินวฎีกา มีข้อความที่กล่าวรวมการบอกลาสิกขา และบอกความท้อแท้ ต้องอาศัย องค์ประกอบ ๖ ประการเหมือนกัน อิทานิ ตพฺยเมว ปากฺกํ กตฺวา ทสฺเสตุ “ตถาติอาทิมหา. ดูรายละเอียดใน กงฺขา. อภินวฎีกา. (บาลี) ๑๙๑.

^{๑๘} เขียนสรุปความจากคัมภีร์กัณฺหาวิตรณีอรรถกถา, กัณฺหาวิตรณีอภินวฎีกา และ สมณตปาสาทิกา ผู้ประสงค์ รายละเอียด พึงค้นจากคัมภีร์ตามระบบการอ้างอิงของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๑ – ๑๓๓. กงฺขา.อภินวฎีกา. (บาลี) ๑๙๐ – ๑๙๔. วิ.อ. (บาลี) ๑/(๕๑) – (๕๔)/๒๖๑ – ๒๗๔.

๑. **จิต** หมายถึง จิตที่ต้องการจะลาขาดจากความเป็นภิกษุเท่านั้น ผู้ลาสิกขา จำเป็นจะต้องตัดสินใจด้วยตนเองว่าลาสิกขาแน่ มิใช่สักแต่เพียงวาจาพูดด้วยหุนหันหรือพลั้งเผลอ ดังนั้น การปลงใจหรือจิตที่ต้องการลาสิกขา จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญประการที่ ๑

๒. **เขต** หมายถึง คำสำหรับกล่าวลาสิกขา ในคัมภีร์กังขาวิตรณีอรรถกถา กำหนดขอบเขตคำกล่าวไว้ ๒๒ บท^{๑๙} เช่น “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ, คิหิตี มํ ธาเรหิ” เป็นต้น หรือกล่าวคำที่เนื่องกัน เช่น ต้องการจะกล่าวคำว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธ) แต่กลับกล่าวว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) กันับว่า กล่าวคำที่อยู่ในขอบเขตเนื่องกัน ตามนัยที่แสดงถึงคำกล่าวลาสิกขา ที่ได้เปล่งวาจาออกไปนั้น ผู้กล่าวจะต้องเข้าใจความหมายของคำที่กล่าวนั้นพร้อม ๆ ไปด้วยการปลงใจในการกล่าวด้วย จึงจะเป็นอันลาสิกขาได้ถูกต้องตามหลัก

๓. **กาล** หมายถึง คำกล่าวลาสิกขาสำเร็จได้ด้วยคำพูดเป็นปัจจุบัน คือ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้ากำลังบอกลา) และอนามัญญกาล คือ คำกล่าวที่ไม่ระบุกาล โดยใช้ศัพท์นิบาต เช่น อลํ เม พุทฺเธน (พอกัน对于我们 ด้วยพระพุทฺธเจ้า) จะต้องเป็นปัจจุบันกาลจริงเท่านั้น^{๒๐} มิใช่กล่าวว่า “ปจฺจกฺขาสีข้าพเจ้าบอกลาแล้ว” ซึ่งเป็นอดีต หรือ กล่าวว่า “ปจฺจกฺขิสสํ ข้าพเจ้าจักบอกลา” ซึ่งเป็นอนาคต หรือว่ารำพึงในใจเป็นปริกัปปว่า “ยนฺนุนาหํ สิกฺขํ ปจฺจกฺขเยยฺยํ แหมถ้าเราลาสิกขาเสียได้ คงสบายดีแน่”^{๒๑} ถ้าตัดสินใจและกล่าวคำที่แสดงอดีต อนาคต และการรำพึงนี้ ไม่เป็นการลาสิกขาที่ถูกตามหลักพระวินัย

๔. **บิโยค** หมายถึง การลาสิกขาสำเร็จได้ด้วยความพยายามแสดงออกทางวาจาอย่างเดียวนั้น ความจริงแล้ว **บิโยค ความพยายามมี ๒ ประการ** คือ ความพยายามทางกาย และ ความพยายามทางวาจา ในการลาสิกขาที่ถูกต้องตามหลักวินัยต้องแสดงออกทางวาจา คือ เปล่งเป็นคำพูดออกมาสื่อให้รู้ความหมายเช่น ข้าพเจ้าขอลาพระพุทฺธเจ้า เป็นภาษาใดก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นภาษาบาลีอย่างเดียว^{๒๒} ใช้วิธีสื่อให้รู้ความหมายด้วยการแสดงออกทางกาย ด้วยการเขียนเป็นตัวอักษรหรือการแสดงสัญลักษณ์ทางมือ เป็นต้น ไม่จัดเป็นการลาสิกขา

๕. **บุคคล** หมายถึง บุคคลที่ลาสิกขา และบุคคลผู้รับการลาสิกขา ๑. บุคคลผู้ลาสิกขา คือ ภิกษุที่ไม่ใช่คนวิกลจริต ไม่ใช่คนที่ถูกยักยักเข้าสิง และไม่ใช่คนที่มีเวทนารุนแรงอย่างใดอย่างหนึ่ง ๒. บุคคลผู้รับการลาสิกขา คือ คนที่มีชาติเป็นมนุษย์ เป็นภิกษุด้วยกันหรือบุคคลผู้เข้าใจภาษาก็ได้ ไม่ใช่คนวิกลจริต

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๒. กงฺขา.อภินวฎีกา. (บาลี) ๑๙๑.

^{๒๐} หลักไวยากรณ์บาลี คำพูดปัจจุบันกาล จะต้องประกอบด้วยวัตตมานาวินัตติ เช่น ปจฺจกฺขามิ หรือ ลงปัญญาวิวัตติว่า มํ ธาเรหิ และอนามัญญกาล คือ คำกริยานิบาตที่ไม่ระบุกาล เช่น อลํ

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๒. กงฺขา.อภินวฎีกา. (บาลี) ๑๙๒.

^{๒๒} ตตถ “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิติอาทิตฺวา นเยน ยาย กายจิ ภาสาย วจีเกทํ กตฺวา วาจสิกฺกปฺปิโยเคนว ปจฺจกฺขานํ โหติ. น อกฺขรลิขนํ วา หตฺถมฺพุทฺทาพิทฺสสนํ วา กายปฺปิโยคํ กโรนตฺสส. กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๒.

เป็นต้น การกล่าวลาสิกขาต้องแสดงต่อหน้ากันเท่านั้น จะใช้วิธีส่งคนไปบอกหรือเขียนจดหมายลาสิกขาไม่ได้ โดยนัยนี้ บุคคลทั้ง ๒ ฝ่ายต้องเป็นคนที่มิสุภาพเป็นปกติจริง ๆ ทั้งผู้ที่กล่าวคำลาสิกขา ทั้งผู้ที่กำลังฟังกล่าวคำกล่าว ไม่มีเวทนาถลาหรือการขู่ข่มคุกคามบีบคั้น

๖. วิชานนะ หมายถึงความเข้าใจของผู้ได้ยินคำกล่าวลาสิกขา ในคัมภีร์อรรถกถา ระบุความเข้าใจของบุคคล ๒ ประเภท คือ^{๒๓}

๑) ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุกล่าวเฉพาะจง เมื่อภิกษุผู้ตั้งใจลาสิกขากล่าวคำลาสิกขาเฉพาะเฉพาะบุคคลต่อหน้า อาจเป็น พระ ก พระ ข นาย ก นาย ข หรือเป็นบุคคลทั้งหมด ซึ่งอยู่ในสถานที่ลาสิกขานั้น เข้าใจความหมายถ้อยคำนั้น ภิกษุได้ชื่อว่าลาสิกขาทันที หากบุคคลที่ภิกษุกล่าวเฉพาะเฉพาะจงฟังแล้วไม่เข้าใจว่า ภิกษุนี้ พูดอะไร ต้องใช้เวลาใคร่ครวญและเข้าใจภายหลัง หรือ หากมีบุคคลอื่น (จากผู้ที่ภิกษุเฉพาะจง) เข้าใจ ย่อมไม่เป็นการลาสิกขา ความเป็นภิกษุยังมีอยู่ต่อไป

๒) ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุกล่าวไม่เฉพาะจง เมื่อภิกษุผู้ตั้งใจลาสิกขา กล่าวคำลาสิกขาไม่เฉพาะจงผู้ใดผู้หนึ่งต่อหน้า ใครก็ตามที่มีชาติเป็นมนุษย์เข้าใจภาษาพูดซึ่งอยู่ในสถานที่แห่งนั้น ได้ฟังคำกล่าวลาสิกขา เข้าใจเนื้อความถ้อยคำนั้น ภิกษุผู้กล่าวคำลาสิกขาด้วยความตั้งใจ ย่อมขาดจากความเป็นภิกษุทันที^{๒๔}

บทสรุป

บทความดังกล่าวนี้ ได้นำเสนอสาระสำคัญการแปลและการวิเคราะห์บทบาลี คือ สาทิกมัททียพหุสสิกขาปทสธ สิกขาบท ๑๕๐ พร้อมกับสิกขาบทอีกกลุ่มหนึ่งเกินจาก ๑๕๐ บทว่า สาทิกมัทตามหลักไวยากรณ์บาลี ตัตตบสนธิ เป็น สาทิก+อิท สาทิก มาจาก สห (แปลว่า พร้อม, กับ)+อิท (แปลว่า เกิน) แปลง สห เป็น ส ลบสระหน้า ทีฆะสระหลัง เป็นคำคุณศัพท์ขยาย สิกขาปทสธ บทว่า สาทิก นี้ ย่อมหมายถึงสิกขาบทอื่นๆ (กลุ่มอนียต ๒ เสดยวัตร ๗๕ และอภิสมจารสิกขาบทอีกเป็นจำนวนมาก) ทั้งหมดนี้ ภิกษุต้องนำมาทบทวนบอกกล่าว คือ การอุเทศแสดงทุกกึ่งเดือน ปัจจุบัน พบว่า ยังมีผู้ศึกษาพุทธศาสนากลุ่มหนึ่งเห็นว่า ศีลปาฏิโมกข์มี ๑๕๐ ข้อ โดยถือเฉพาะที่ระบุตัวเลขเท่านั้น คือยึดถือถ้อยคำ ว่า ทียพหุสสิกขาปทสธ (สิกขาบท ๑๕๐) โดยละเลยพระบาลีที่ระบุ สาทิก (พร้อมกับสิกขาบทที่เกิน) นอกจากนั้นในพระวินัยปิฎก ปรีวารวรรค ปรากฏข้อความพระพุทธานุญาตแสดงสิกขาบท ว่า วิสั เทวสทานิ ภิกขุณฺ สิกขาปทํ อุทเทสํ อคจณฺติ อุโปสเถสุ เต สุโณหิ ยถากถํ. สิกขาบทสำหรับภิกษุ ๒๒๐

^{๒๓} วิชานนปิ นิยมิตานิยมิตวเสน ทฺวิธํ. ตตถ ยสฺส เยสํ วา นิยมิตวา ...ปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา. กงฺขา.อ.(บาลี) ๑๓๓.

^{๒๔} ในประเด็น วิชานนะ นี้ ข้อแรก ถ้าภิกษุลาสิกขาโดยบุคคลที่ตนกล่าวเฉพาะจงเข้าใจ จึงเป็นอันลาสิกขา ถ้าบุคคลนั้นไม่เข้าใจก็ไม่เป็นอันลาสิกขา ส่วนข้อหลังเป็นใครก็ได้ที่ได้อินและเข้าใจความหมาย ก็เป็นอันลาสิกขา

สิกขาบท มาสู่อุเทศทุกวันอุโบสถ เธอจึงฟังสิกขาบทเหล่านั้นไปตามลำดับ ข้อความในพระไตรปิฎก แสดงจำนวนสิกขาบทเพิ่มขึ้นในปาฏิโมกข์ ตามลำดับพรรษาและสถานที่ประทับจำพรรษาของพระพุทธองค์

ในด้านการนำเสนอสาระสำคัญการลาสิกขา หรือ ลาสิกขาบท ก็พบว่า ข้อบัญญัติพระธรรมวินัย ที่เป็นองค์ประกอบการลาสิกขา ๖ ประการ องค์ประกอบที่สำคัญ คือ ต้องประกอบด้วยจิตที่ต้องการจะลาสิกขาเป็นต้นดังกล่าวมานี้จึงเป็นอันลาสิกขา ถ้าผู้กล่าวไม่มีจิตคิดปรารถนาจะลาสิกขา กล่าวเพราะสอนหนังสือ (อาจารย์สอนศิษย์ให้ว่าตามเรื่องคำกล่าวลาสิกขา) กล่าวเพราะเพียงต้องการล้อเล่น หรือ กล่าวเพราะเวทนาความรู้สึกที่ถูกบังคับให้จำต้องกล่าวเหล่านี้ ก็ไม่เป็นการลาสิกขา จึงสรุปเป็นสาระสำคัญ คือ ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ประสงค์จะลาสิกขา ต้องปฏิบัติ ดังนี้ จะต้องปลงใจหรือตัดสินใจโดยรู้เวทนาใด ๆ มาบีบคั้นว่า “ลาสิกขาแน่” ขณะที่ตนเปล่งวาจาจนนั้นและขณะที่พระอุปัชฌาย์หรือประธานสงฆ์ กำลังชักผ้าสังฆาฏิลงจากไหล่ของตน และจะต้องเปล่งคำพูดออกมาเป็นภาษาบาลีหรือภาษาใดก็ได้ คำพูดนั้นจะต้องอยู่ในขอบเขตคำพูด ๒๒ ข้อความ ให้ผู้อื่นที่อยู่ใกล้ตนจะเป็นพระภิกษุด้วยกันหรือบุคคลธรรมดาทั่วไปก็ได้ รู้ชัดว่า “ข้าพเจ้าขอลาสิกขา ขอท่านจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นคฤหัสถ์ ณ บัดนี้” จะไปเปล่งวาจาพูดกับคนที่ไม่รู้ภาษา เช่น เปล่งวาจาพูดลาสิกขากับคนหูหนวก หรือกับคนต่างชาติที่ไม่รู้ภาษาบาลีหรือภาษาไทยไม่ได้เป็นอันขาด ส่วนการเปล่งถ้อยคำเพียงเพราะกล่าวสอนหนังสือ ล้อเล่น เป็นต้น ไม่อยู่ในขอบเขตการลาสิกขา และจะต้องเปลื้องบริวารเพศของพระภิกษุออกให้หมด ปฏิญญาเป็นเพศฆราวาสตามคำได้เปล่งวาจาจนนั้น ไม่ให้มีสัญลักษณ์ใด ๆ ที่แสดงให้เห็นคนอื่นเข้าใจว่าเป็นเพศภิกษุ

การลาสิกขาของภิกษุเป็นไปตามองค์ประกอบทั้ง ๖ ประการดังกล่าวในคัมภีร์อรรถกถา ภิกขาครบบริบูรณ์แล้ว ก็ย่อมขาดจากภาวะความเป็นภิกษุ หากยังปฏิญญาว่าเป็นภิกษุอยู่และทรงบริวารของสมณะจะจัดเป็นปาราชิกบุคคล ประเภทอภัพบุคคล เถยยสังวาส ไร้वासนา พลาดจากมรรคในที่สุด ในทางกลับกัน การลาสิกขาของภิกษุรูปใดก็ตาม ไม่เป็นไปตามองค์ประกอบ ๖ ประการ ภาวะความเป็นภิกษุก็ยังมีอยู่ต่อไป จนกว่าจะสิ้นสุดความเป็นภิกษุด้วยเหตุ ๒ ประการ ดังกล่าวแล้ว

บรรณานุกรม

พระธรรมปิฎก (ป.มมอ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

พระพุทธโฆสาจารย์. **กังขาวิตรณิ คัมภีร์อรรถกถาของปาฏิโมกข์ เล่ม ๑**. แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๖.
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและโรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๐๐.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อนุรุธา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอนุรุธา ๒๕๓๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

_____. ฎีกาและอนุฎีกา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา ๒๕๓๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕-๒๕๔๘.

ราชกิจจานุเบกษา ๖ เมษายน ๒๕๖๐ เล่ม ๑๓๔ ตอนที่ ๔๐ ก หน้า ๙ มาตรา ๓๑

แสง อุดมศรี. ศักสมเด็จ. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์, ๒๕๒๘.